

Demokracie mezi totalitarismem a autoritářstvím

Daniel Kunštát

Při zkoumání fenoménu antidemokratismu je v rámci sociálních věd tradičně velkým problémem terminologická nejednotnost. Pozornost definičnímu rozboru, ujasnění či určité „inventuře“ pojmů totalitarismus a autoritarismus je proto nutná právě z důvodu poněkud lehkovážného (zne)užívání termínů nejen širokou veřejností, ale nezřídka i v odborné, dokonce i společenskovední literatuře. Že výjimkou v „šermování“ bezobsažnými nebo přinejmenším blíže nedefinovanými pojmy nejsou ani běžné publicistické výklady, netřeba dodávat. Ten či onen politik je médií běžně oceňován jako „autoritářský“, ta či ona partaj používá „totalitní praktiky“ atd. atd.

Postihnout co nejpregnantněji typologii každého režimu (či šířeji: „společenského uspořádání“) znamená pracovat s operativními termíny. V souladu s tím ostatně většina autorů odmítá hovořit o demokratické společnosti, místo toho podávají – s různými odstíny – definici politické demokracie vesměs jako souboru institucí. Naprosto minimálním vymezením je demokracie jako zastupitelský systém pravidelně obnovovaný ve volbách. Jaký je ale jeho protiklad se smysluplnou operační kapacitou? Výběr je hojný a nabízí se nám řada termínů: tyra-

nie, despotismus, autokracie, absolutismus, diktatura, autoritářství, totalitářství. Pokusme se nyní krátce pojednat alespoň nejdůležitější z nich.

1. Totalitarismus

V prvé řadě je nutné přesněji „operacionalizovat“ termíny totalita a totalitarismus, i proto, že je stále předmětem diskusí a nezřídka je chybně používán k označování všech ne-demokracií, jako pouhý protiklad ne-totalitní, tedy liberálně ústavní formy vlády.

Ve vztahu k charakteristice politického režimu je termín totalitarismus relativně novým pojmem. Poprvé byl použit Mussolinim v r. 1925, jenž termínem *totalitariedad* charakterizoval pozitivní a žádoucí společenský stav, kterého je třeba dosáhnout v protikladu k rozkouskovanosti, nesoustředěnosti a necílevědomosti dekadentních demokracií. Tehdy šlo o termín bez specifického obsahu, navíc tohoto cíle (totalitního státu) se fašistické Itálii nikdy nepodařilo dosáhnout, poznamenejme na okraj.

Stojí za připomenutí, že do běžného slovníku politologů, žurnalistů i veřejnosti se výraz totalitarismus dostal až po II. světové válce. Do vědeckého diskurzu byl inkorporován především prostřednictvím pionýrských děl Arendtové [1951] a Fridricha [1954] a pokrýval jak nacismus, tak i sovětský stalinismus. Postupně však ztrácel svůj identifikační obsah, když byl aplikován na italský fašismus, německý národní socialismus, ruský komunismus i jako obecné označení všech režimů, v nichž rozhodující postavení získala komunistická strana. Terminologické nejasnosti se objevují až dodnes.

1. 1. Dvojí pojetí totalitarismu

Rozpracování totalitarismu jako analytické kategorie se v zásadě ubíralo dvěma směry, které byly de facto sporem o historicitu totalitarismu [Dvořáková, Kunc 1994: 38-39; Balík, Kubát 2004: 36-37]. Navzdory rozmanitým přístupům jde v prvním případě o „normativní“ pojetí totalitarismu jako výrazu společenské zakotvenosti člověka ve všech historicky známých společenstvích, rysu starého jako svět, imanentního lidské povaze, který se pouze v některých dobách více projevuje nebo převažuje. Jde o viru, že nějaká organizovaná skupina má speciální přístup k pravdě [Carr 1959]. Ústřední myšlenkou podobných pojetí definic totalitarismu není totalitarismus jako politický pojem či systém, ale totalitární myšlení coby podstata totalitarismu. Ideál uzavřené společnosti byl, je a bude, neboť je věčným pokušením člověka a nedílnou stránkou jeho existence, která dřímá v každém z nás a procitá zejména v okamžicích sociálních ořesů.¹ Tento první směr vyznačují jména autorů jako Franz Neumann [1957], Edward H. Carr [1959] či Jakob Talmon [1952], který ve své originální koncepci totalitní demokracie rozlišil levicový (s téměř mystickým přesvědčením, že svoboda a rovnost jsou plně slučitelné) a pravicový totalitarismus.

Druhý přístup, reprezentovaný sociálními teoretiky jako Hannah Arendtová [1951], Juan Linz [1973; 2000] či Giovanni Sartori [1993], vymezuje v pojmu totalitarismus určité politické režimy nebo systémy, které jsou výlučně projevem moderní masové společnosti.² Společně tomuto přístupu je přesvědčení, že totalitarismus představuje je důležitý politický systém, definovaný jasně vymezenými charakteristikami, které mohou popisovat jak fašistický, tak i komunistický režim. Totalitní systém je vnímán výhradně jako fenomén v dějinách zcela nový, moderní, spojený s 20. stoletím. Je pro něj příznačná bezprecedentní míra kontroly (neodpovědné moci) nad atomizovanou společností, koncentrace moci v rukou elity, antipluralistický postoj, snaha o udržení jednoty s častým doprovodem oficiální revoluční ideologie a komplexní organizací jediné a masové politické strany vedené jednou osobou (resp. kontrolované úzkou oligarchií), monopol vlády na zbraň a sdělovací prostředky a teroristická policie.³

Podle klasického pojetí se tedy totalitarismus vyznačuje dvěma prvky: na jedné straně snahou státu obsáhnout celou společnost, čili synchronizovat všechny její subkultury, řečeno v dikci Juana Linze, na straně druhé monopolem jediné strany a jediné ideologie, přičemž strana je neoddelitelná od státu a stát vnucuje společnosti ideologickou pravdu strany. Totalitarismus však neoznačuje ani tak určitý vymezený politický režim, jako spíše více či méně výrazné rysy některých režimů.

Připomeňme si tedy přehledně šest základních, dnes už klasických rysů totalitarismu, které uvádí Carl Friedrich v práci *Totalitarian Dictatorship and Autocracy* [1965: 52-53]:

- oficiální chiliastická ideologie přijímaná a akceptovaná všemi členy společnosti,
- jediná strana, založená na masách a elitářském vedení (oligarchii), ovládající státní byrokracii nebo s ní spjatá,
- absolutní monopol ozbrojených sil, řízený buď jednou stranou, nebo byrokracií s ní spojenou,
- vládní monopol komunikačních prostředků prostřednictvím stejných mechanismů, jakými probíhá kontrola armády (Fridrichem později zobecněno na kontrolu všech organizací, včetně ekonomických),
- systém policejního teroru, tj. fyzické a psychické kontroly společnosti,
- centrálně (státem) řízená, plánovaná a kontrolovaná ekonomika.

Výtky na adresu této teoretické koncepce existují dvojho typu: (1) Všechny znaky jsou natolik obecné, že se s nimi v té či oné míře můžeme setkat kdekoli anebo naopak: při důsledné aplikaci většina rysů vyřazovala autokratické a polofašistické režimy v předválečné a válečné Evropě a ponechává ve skupině pouze dva režimy – hitlerovské Německo a stalinský Sovětský svaz (s přijetím kritéria centrálně řízené ekonomiky by dokonce bylo vyřazeno i nacistické Německo). (2) Nej slabším článkem byla kritika shledána premisa „nevývoje“, za předpokladu jisté esenciálnosti systému, který nepodléhá „zuby času“. Friedrich (spolu s Brezezinským) totiž vytvořili natolik „totalní“ koncept politické kontroly společnosti, že neumožňuje uvažovat o vnitřní dynamice či zániku takového systému. Koncepcí byla proto byla přičtena příliš malá explikativní hodnota – vylučuje vývoj a vlastně předjímá jeho statičnost.⁴

1. 2. Sartoriho koncepce nedemokratických režimů

Originálně promýšlil totalitarismus ve své práci *Teorie demokracie* G. Sartori [1993]. Zřetelně se přiklání k názoru, že totalitarismus je historicky striktně novým fenoménem (spojeným s moderní technologií) a samotné „totalitní myšlení“ nemůže být jeho dostatečným znakem: „*je-li daná myšlenka, ještě není daný systém*“ [Sartori 1993:196]. „Symptomové řešení“ Fridricha a Brezezinského pokládá za vhodnější, byť s jeho konkrétní podobou ne zcela souhlasí.⁵ Totalitářství označuje *uvěznění celé společnosti uvnitř státu a vskutku totalní charakter její kontroly, zdůrazňuje všudypřítomnou politizaci, pronikání politické nadvlády do všeho, včetně mimopolitického života člověka*, tj. „*bezprecedentní intenzitu, rozpínavost a pronikavost do šířky i do hloubky*“ [Sartori 1993:199]. Jde o absolutní invazi do soukromého života, o destrukci všeho spontánního, nezávislého, autonomního. Ústředním kritériem totalitarismu je tedy všepromokající ideologie, respektive ideologický monismus. *Destrukce hranic mezi státem a společností* (resp. totalní penetrace státu do společnosti) a *totalní politizace společnosti* (doprovázené buď přímo terorem, či alespoň strachem z něj) *jsou právě ty parametry, které odlišují totalitarismus od absolutismu i autoritářských režimů všeho druhu*.

Stručně vymezení moderního totalitarismu podle Arona je tedy možné shrnout do tří proměnných: (1) totalní rozšíření a pronikání moci státu; (2) ideologizace politiky v podobě

„politického“ náboženství; (3) politické ovládnutí všeho, včetně mimopolitické oblasti člověka [Balík, Kubát 2004: 37-38].

Podle Sartoriho je termín totalitní stát například ve vztahu ke klasickému (italskému) typu fašismu vsutku jen nálepkou. Proto se přiklání k myšlence určitého kontinua politických systémů. Nabídl terminologické rozlišení totalitarismu jako ideálně typického bodu (obdobu matematického pojmu limita) a totalitních režimů jakožto konkrétních, originálních případů. Totalitarismus je krajním, extrémním pólovým (ideálním) typem kontinua a k jako takovému se mu konkrétní režimy jen blíží, aniž by byly schopny se do všech podrobností s tímto ideálem plně ztotožnit. Opačně definovaným koncem kontinua je demokracie (opět chápané jako ideální pólový typ, k němuž se konkrétní režimy blíží, ale nemohou jej dosáhnout⁶). Toto pólové postavení pak nechává dostatek prostoru pro režimy, které určitě nejsou totalitární ani demokratické a zároveň předjímá možnost dynamiky totalitních režimů. Právě tato vývojová perspektiva pak umožňuje zařadit konkrétní případy na určité místo uvedeného kontinua: A právě takto vzniká prostor pro vymezení pojmu autoritarianismus, resp. klasifikaci autoritářských režimů.

Rozdíl mezi netotalitními autoritářskými režimy a totalitou tkví dle Sartoriho (a Juana Linze, jak uvidíme později) v tom, zda a do jaké míry dovolují nebo tolerují autonomii subsystémů a nezávislost (nepolitických) podskupin. Zatímco autoritářské systémy (netotalitní diktatury) uplatňují vůči vnějším skupinám politiku vylučování a jejich míra zásahů do nepolitického života členů společnosti je minimální nebo žádná, totality mají sílu i moc uplatňovat úplnou destrukci subsystémů. Na rozdíl od totalitního režimu si tedy jiné nedemokracie vystačí s kontrolou politické aktivity příslušníků své společnosti, zatímco totalitarismus expanduje do soukromí. Rozdíl není v kvantitě donucení, ale výlučně v kvalitě. Totalitní režim je spojen s větším dosahem násilí nebo teroru, které je ve společnosti přítomno, nikoli s jeho stupněm. Druhý velký rozdíl tkví v tom, zda si režim nárokuje nebo nenárokuje absolutní legitimitu: nejde o to, má-li nějakou „oficiální ideologii“, ale záleží na charakteru a rozsahu takové ideologie. Netotalitární režimy jsou takové právě proto, že si nedokáží zabezpečit *náboženství podobnou* oficiální ideologii, jakousi rutinizaci ideologické horlivosti, vyplývající z celoživotní totální indoktrinace a z kontroly informací, které si totalitarismus vyhrazuje pro sebe [Sartori 1993: 204]. Sartoriho kritéria odlišnosti nedemokratických režimů jsou tedy následující:

- *Míra kontroly společnosti politickou sférou*: totalitní systém likviduje všechny autonomní subsystémy, netotalitní nedemokratické režimy se spokojují s vyloučením těchto skupin mimo politickou sféru.
- *Schopnost vytvořit konsekventní ideologii náboženského povahy*: netotalitní nedemokratické systémy nedokáží podobnou ideologii prosadit a legitimitu – jakkoli zaštitěnou jistou ideologií – odvozují od prostého držení moci, totality spojují svou legitimitu s projektem absolutního Dobra, v jehož podstatě je obsažena jediná a úplná pravda, implantovaná do společnosti totální indoktrinací a úplnou kontrolou informací.

Na základě shora uvedených symptomů totalitního panství, navzdory jejich variabilitě u různých autorů, můžeme zobecnit základní charakteristiky totalitarismu: (1) Existuje strana či hnutí, které jsou středobodem jak politické moci,

tak celkové sociability všech členů pospolitosti (diktatura strany). (2) V čele je charismatický a všemocný vůdce, nadaný kvazibožskými atributy (diktatura vůdce). (3) Společnost je podřízena homogenní mesianistické ideologii, univerzálně a s absolutní platností interpretující Dějiny. (4) Permanentní aktivismus a politická mobilizace. (5) Teror jako nástroj fyzického či psychického ovládnutí společnosti. V tomto elementárním pojetí je tedy totalitarismus vládou jedné strany, monopolem či naprostou nadvládou státu nad hospodářskou, politickou, kulturní a informační strukturou společnosti, vládou likvidující hranice mezi státem a společenskými seskupeními a podřízující je všemocnému dohledu policie, která je hlavním nástrojem masového teroru.

2. Fašismus

Fašismus, vyrostlý po první světové válce jakožto politické hnutí, které reagovalo na ořesy liberálnědemokratického uspořádání a na bolševickou revoluci, je bezesporu dalším frekventovaným pojmem umožňujícím značně nejednotné interpretace.⁷ Je tomu tak proto, že fašismus je mnohvrstevnatým a mimořádně komplikovaným jevem, který existoval na třech úrovních. Jednak jako označení epochotvorného ideologického fenoménu („fašismus jako charakter epochy“, jak zní okřídlené rčení historika Ernsta Nolteho), jednak pro pojmenování konkrétního politického hnutí a v neposlední řadě pro označení specifické formy vlády.

Fašismem obvykle rozumíme hnutí nebo zřízení, která zahrnují pluralitu stran, ustavují novou vládnoucí elitu a dovolují, aby jedna strana měla monopol na politickou činnost a oslavují národ a stát. Vyhrocený etatismus Mussolini kombinoval s učení o úloze elit Georgese Sorela, tj. koncepcí dějnotvorné, role osvícených lídrů, která je ve své podstatě oslavou technokracie. Stoupenci fašismu nahlíží na demokratický politický boj s vyhrocenou skepsí. Je pro ně politikařením vytvářejícím prostor pro populismus a korupci. „Revolučně“ se stavějí se v první řadě proti „konzervativní“ demokracii, ne komunismu. Vyžadují aktivní lidovou účast a při řízení státu a společnosti se chtějí opírat o přísně hierarchicky vystavěný systém korporací – sdružení představitelů rozličných zájmových skupin. V praxi však nešlo ani tak o skutečné konzultace, které mohou všem zúčastněným pomoci vyhnout se zbytečným sociálním a politickým střetům, jako spíše o jednu z převodových pák přímého řízení společnosti.

Vypracování přiměřené typologie „fašistických“ režimů je přirozeně primárně myšlenkovou konstrukcí, pro verifikaci ale poskytuje empirickému materiálu neomezený prostor. Nolte [1998: 53] na tomto mimořádně rozmanitém půdorysu vymezuje čtyři základní typologické pozice. Ještě ne-fašistická na spodním pólu, která se za určitých okolností může nazývat *pre-fašistická*, první pól vnitřní oblasti by měl být nazván *raně fašistickým*, „normálně“ *fašistická* středová pozice (druhý pól vnitřní oblasti) a *radikálně fašistický* horní pól. Převedeno do konkrétních reálií: oblouk je napnut od tzv. sanačního režimu Pilsudského přes „politický totalitarismus“ falangistického Španělska či Salazarova Portugalska (které více než z fašismu povstaly ze všeho nejvíc z neúspěchu parlamentní demokracie) k režimům Mussoliniho a Hitlera, směřujícím k všeobjímající totalitě.

Při klasifikaci jednotlivých režimů se musíme chránit před ukvapeným vyvozováním fašismu z jednotlivých „fašistických“ rysů, jakkoliv různé modifikace národních fašistických hnutí bezpochyby měly ostře vyhraněný pocit vzájemné příbuznosti, vztahy podpory a ovlivňování.

Mezi dvěma póly pojmů autoritarismus a totalitarismus (jako *specifických* forem výkonů vlády), je obsazeno několik typických míst určitými podobami „fašismu“ – v tomto smyslu je *fašismus* termínem *podřazeným* pojmům *totalitarismus* a *autoritarismus*. První pól tvoří fenomén, který požadavkům pojmu zjevně nepostačuje, a proto může znamenat východisko a odpoutání, druhý naproti tomu představuje bod směřování, jenž může být dosažen jen extrémní formou, a jeho existence je pouze ideální.

3. Autoritarianismus

Právě u výkladu pojmu fašismus narážíme na problém s klasifikací u režimů, které nenaplní charakteristiky demokracie ani totalitarismu – dokonce ani italský fašismus se nikdy nedopracoval k čistému typu totalitarismu [Aron 1999: 210-211]. Tyto režimy svou legitimitu nečerpají ze svobodných voleb, ale na druhé straně neusilují (nebo z „objektivních“ příčin usilovat nemohou) o totální ovládnutí jednotlivce i celé společnosti. Právě takto lze v zásadě vyznačit režimy autoritativní, které vedle totalitních režimů tvoří dvě hlavní analytické kategorie režimů nedemokratických.

3. 1. Sémantika autoritářství

Při studiu autoritářství narážíme na nemalé terminologické potíže, a to zejména u rozlišení řady pojmů shodně vycházejících z jednoho kořene, jako jsou autorita, autoritářský, autoritářství, autoritativní. Za dobré východisko můžeme vzít opět Sartoriho definiční přístup. Ten za nejvhodnější považuje vymezení autority jako formy vlivu či moci, která „je *akceptovaná, respektovaná, uznávaná a legitimní*“, tj. *vyrůstá ze spontánní podpory, je založená na prestiži a úctě* [Sartori 1993: 188-189]. Autorita je odrazem výjimečného a akceptovaného postavení, je „morálním vlivem“ a předpokládá legitimitu: Autorita a legitimita jsou zde vlastně součástí téže mince.

Autoritu spojujeme s vedením, s vůdcovstvím, které dostává spontánní podporu. A to je také příčinou, proč je krize demokracie často popisována jako krize autority. Moc bez autority je totiž buď utlačovatelská, nebo bezmocná. Zatímco moc nařizuje a podle potřeby ji podporuje násilí, autorita „apeluje“. Autorita se nijak nepřičí demokracii, naopak je to její vzorec moci par excellence.

Vztah autority k otázce svobody pak do značné míry umožňuje definovat i ostatní pojmy. Svoboda, která neuznává autoritu je pouze arbitrární svobodou. A naopak autorita, která neuznává svobodu, je autoritářská. Z toho vyplývá i rozlišení dalších pojmů: autoritativní – vyjadřuje autoritu, která uznává svobodu, a autoritářská – tedy autorita, která svobodu neuznává nebo ji alespoň podvazuje. Podle Sartoriho [1993: 191] pak nejlepší definice autoritářství vychází z toho, že se *jedná o politický režim, který ponechává minimální prostor svobodě*.

3. 2. Model autoritářského režimu Juana Linze

Současně s vymežováním autoritářského fenoménu (osobnosti, metod řešení konfliktů, politického režimu) vůči demokra-

cii je přirozeně třeba vyrovnat se i s vymezením vůči totalitarismu.

Autoritativní režimy jsou konsenzuálně politickou vědou vnímány jako svébytná kategorie režimů, které existovaly (a existují) vedle režimů demokratických a totalitních, přičemž se svým vnitřním ustrojením nepřibližují ani jedné z krajních variant. Pravděpodobně nejspornější pokus o rozvinutí teorie a definování charakteristických vlastností autoritářských, tj. nedemokratických a zároveň netotalitárních režimů, představují průkopnické práce Juana Linze. Ve svých studiích usiluje o to, postihnout autoritářství na základě jeho vnitřních charakteristik, to znamená prolamující svébytnost a neredukovatelnost autoritářského fenoménu na sociální a ekonomické předpoklady. Linz svoji typologii původně vypracoval na příkladu frankismu, který tak vyvážal z do té doby převažujících interpretací na základě totalitního modelu (fašismu). První svého druhu byla studie Juana J. Linze o Španělsku [1964], na niž navazovaly obecnější práce *Totalitní a autoritářské režimy* [1973] a ve spolupráci s A. Stepanem *Zhroucení demokratických režimů* [1978].

Linz [2000: 159] definuje autoritářské režimy jako politické systémy, které

- a) povolují vyjadřování omezeného (limitovaného), a nikoli odpovědného pluralismu;
- b) postrádají vypracovanou a vůdčí ideologii, nicméně „pracují“ s typickou mentalitou;
- c) neprojektují intenzivní nebo extenzivní politickou mobilizaci (s výjimkou určitých fází svého vývoje);
- d) vůdce nebo případně úzká skupina vykonává moc uvnitř formálně špatně definovaných, ale přesto rozeznatelných a předvídatelných hranicích.

Pojem autoritářského režimu je tedy budován s odkazem na *omezený pluralismus*, jenž jej odlišuje od neomezeného pluralismu klasické soutěživé demokracie a je jeho nejvýraznějším rysem. Na druhou stranu kontinua umísťuje Linz autoritářský režim, od totalitarismu odlišený výrazem *omezený monismus*.

V totalitarismu musí *existovat jediné centrum moci* a jakýkoliv pluralismus institucí či skupin odvozuje svou legitimitu z tohoto jediného centra. Naproti tomu autoritářský systém v praktickém ohledu „pouze“ omezuje autonomii politického života vyjádřenou existencí politických stran a parlamentem, nicméně veškeré společenské a politické instituce nejsou podřízeny jedinému centru, „národní frontě“ totalitního typu. Režim toleruje (někdy přímo podporuje) existenci řady organizací, které dokonce mohou mít určitý politický přesah. Klade si ale jedinou podmínku: všechny tyto *struktury nesmí zpochybňovat samotnou podstatu režimu a musí k němu zachovávat loajalitu*. Pluralismus je ale ještě patrnější v oblastech nepolitických, ve sféře ekonomické a sociální. Mimo sféru vlivu autoritativního režimu zůstávají poměrně rozsáhlé prostory pro soukromou iniciativu v podnikání a nesynchronizované subkultury, například univerzity či církve, případně i s jejími laickými organizacemi a humanitárního působení.

Jestliže ústřední charakteristikou, ba jedinečnou *podmínkou totalitářství* je „*synchronizace*“ (*Gleichschaltung*) *politických, sociálních i kulturních struktur zevnitř státu kontrolovaného jedinou stranou, autoritářský režim tuto synchronizaci také provádí, ale v omezené míře*. Ponechává (byť třeba na okraji společnosti)

prostor autonomním „ostrůvkům separace“ jako je rodina, církev, profesní svazy či univerzity, kde nedochází k absolutnímu pohlčení režimem [Arendtová 1996: 437]. Vesměs podvazuje parlamentní život a zakazuje politické strany, ale nedokáže vytvořit vedoucí masovou stranu. Zakazuje velké odborové federace, ale toleruje resp. není schopen účinně omezit činnost jednotlivých odborových organizací. Kontroluje kulturní život a univerzity, ale nevyžaduje od všech akademických a kulturních činitelů ideologickou synchronizaci (intelektuálové v autoritářských systémech nikdy nebyli přivedeni k poslušnosti, třebaže jejich svoboda byla omezená).

Pluralismus v autoritativních režimech však není bez hranic, je skutečně de facto i de iure omezen (limitován). Omezení může být prováděno více či méně efektivně, může být vyhazeno jen na politické strany či rozšířeno na veškeré zájmové skupiny. V autoritativních režimech dochází k institucionalizaci politické participace: Režim určuje, které organizace mají či mohou působit, a nutí občany ke členství v těchto strukturách.

Důležitým prvkem omezeného pluralismu je *přítomnost oficiální (jediné), privilegované strany*. Teoreticky tato strana uchvacuje monopolní moc jako v totalitních státech, realita je ale podstatně odlišná. Existence vedoucí strany nejsou nejdůležitějším prvkem limitovaného pluralismu, protože jsou často slabé, jsou spíše tělesem založeným na fúzi rozličných elementů než jednotným disciplinovaným subjektem. To zvyšuje úlohu jiných, nestraničských struktur, nejen v oblasti „kádrového rezervoáru“ nových politiků [Linz 2000: 159-162; Balík, Kubát 2004: 52].

Autoritářský režim je tedy komplexnější a heterogennější než totalitní, a jak z jejího nitra, tak z vnějších subkultur vznikají zárodky politické opozice [Dvořáková, Kunc 1994: 50]. Vzniká tak *semiopozice* (pseudopozice). Ta zahrnuje nedominantní či ve vládě vůbec nezastoupené skupiny, jež se angažují v částečné kritice režimu, ale s tímto režimem jsou v podstatě ochotny spolupracovat bez požadavku na jeho podstatnou změnu. Ačkoliv jsou tyto struktury neinstitucionalizované, nejsou nelegitimní. Mohou být značně kritické vůči vládě a v některých případech dokonce k samotnému režimu. V každém případě však nekritizují vůdce režimu a akceptují historickou legitimitu či přinejmenším nezbytnost autoritativní podoby režimu. Významným opozičním centrem se v autoritativních režimech často stává církev, jejíž zvláštní společenské postavení a legální statut dávají jak církevní hierarchii, tak laikům značnou autonomii. Církev tak může poskytovat zázemí pro opoziční činnost nejrůznějším kulturním minoritám. Církev navíc doslova „přežije“ každý režim. Její pozice v autoritativním režimu je umocněna schopností se ve zvláštním historickém momentu s tímto režimem identifikovat. Podobné charakteristiky platí i pro soudní struktury nebo byrokratický aparát [Linz 2000: 168-171].

K odlišení autoritativních a totalitních režimů používá Linz [2000: 162-165] také *rozpor ideologie a mentality*, tj. kritérium užívání buď mentality, nebo ideologie pro ospravedlnění existence režimu. Rozpor mentalita versus ideologie je ve vztahu k reálně existujícím režimům nutno chápat opět jako dva krajní (ideální) póly s širokou „šedou zónou“. Rozličné autoritativní režimy v různé míře kombinují prvky mentalit a ideologií, pocítují potřebu napodobovat, inkorporovat a zpracovávat dominantní ideologické proudy.

Pro totalitní systémy je typický ideologický systém víry, od níž odvozují vládnoucí skupiny svoji legitimitu. Život společnosti zcela (totálně) ovládá a řídí výlučná ideologie, ono aronovské „sekulární náboženství“. Právě *ideologie* jako uzavřené systémy „víry“ (jež jsou často zveřejňovány v podobě „kultovní“ knihy či jiného textu) jsou typické pro totalitní režimy. Jsou založené na fixních věroučných základech a uzavřené kognitivní struktúře. Jako náhražka náboženské víry má silný utopický a futuristický element a jde o více či méně koherentní a vědecky formulované učení s ambicí vševysvětlující teorie, což umožňuje kontrolovat míru ztotožnění s konkrétním vyznáním víry. Ideologie působí jako instrument donucení, jsou prostředkem silné masové mobilizace a manipulace.

Mentality jsou naopak příznačné pro autoritativní režimy. Zatímco ideologie je spíše *obsahem* myšlení, mentality jsou *způsoby* myšlení a citění, spíše emocionální než racionální, které poskytují nekodifikované způsoby reakcí na různé situace. Mentalita je beztvářá, proměnlivá, vágní, orientovaná blíže k přítomnosti a minulosti. Hůře se šíří mezi masami (už proto, že jsou méně snadno využitelné v procesu vzdělávání) a prakticky nemohou sloužit jako „test loajality“. Nedostávají se do konfliktu s náboženstvím či vědou, mají relativně malý rozsah témat, nízký stupeň přesnosti a preciznosti a viditelnou rozporuplnost mezi nimi (patriotismus, vlastenectví, ekonomický rozvoj, sociální spravedlnost, řád a pořádek) a proto jsou srozumitelná pro většinu sociálních vrstev. V autoritativních režimech tak prakticky nelze nalézt explicitně vyjádřené zvláštní ideje, odlišný jazyk či novou, zvenčí jen těžce srozumitelnou terminologii („newspeak“⁸). Mentalita je mlhavá, pracuje se symbolickými odkazy jako minimálními společnými jmenovateli, které umožňují integrovat co nejširší spektrum zájmů a politických tradic a vytvářet tak vazby loajality různých společenských segmentů.

Posledním Linzovým kritériem je *rozpor mezi politickou mobilizací a depolitizací*. Signifikantním rysem autoritativních režimů je *nepřítomnost extenzivní či intenzivní mobilizace* (s výjimkou určitých fází vývoje). Právě stupeň mobilizace či jejího opaku – depolitizace – je podstatným rozlišovacím znakem různých typů autoritářských režimů. V totalitní společnosti probíhá masivní politická mobilizace. Všichni občané jsou nuceni k aktivní účasti na veřejném životě. Zejména autoritativní režimy, které vznikly v zemích s aktuální zkušeností široké participace občanů v systému soutěživé demokracie, se orientují na *depolitizaci* a z ní plynoucí *apatii*. Ta je mnohdy občany pocíťována jako určitá úleva od rozporů předchozí éry, přičemž apatie se zpočátku týká především „poražených“, doplňuje Linz [2000: 165-168]. Pasivní poslušnost a ústup do role trpného objektu, charakteristické pro autoritativní režimy, jsou naopak totalitními vládci považovány za nežádoucí a nechtěné.

Linzova typologie nedemokratických režimů je postavena na třech proměnných. (1) na stupni politického pluralismu v kontinuu od omezeného pluralismu k monismu (osa limitovaného pluralismu), (2) na stupni reálné politické participace lidí v kontinuu od depolitizace k mobilizaci (osa stupně a typu politické participace či mobilizace) a (3) na stupni ideologizace v kontinuu od pouhé přítomnosti mentálních paradigmat k centrálnímu postavení ideologie (osa mentality-ideologie). Na základě uvedených proměnných Linz vymezuje tři základ-

ní kategorie nedemokratických režimů: totalitní, tradiční (oligarchické demokracie, sultánské režimy) a autoritářské.⁹

4. Závěrem

S pravděpodobností hraničící s jistotou lze předpokládat, že skutečně v každé společnosti – nevyjímaje ty s dlouholetou demokratickou tradicí – existuje nemalá část populace, která je predisponována akceptovat mnohá ze schémat, která byla velmi stručně načrtnuta v předchozím textu.

V prosinci 2004 provedlo CVVM SOÚ AV ČR ve spolupráci s Prof. Richardem Rosem z University of Strathclyde mimořádně pozoruhodné šetření, které se týkalo názorů české veřejnosti na nedemokratické alternativy současného politického systému. Dotazy byly zaměřeny na postoje respondentů k demokratickému a nedemokratickému režimu, resp. na to, do jaké míry jsou potenciálně českou společností akceptovány jiné, nedemokratické formy vládnutí v naší zemi.¹⁰ Pětina dotázaných (19 %) se v uvedeném výzkumu například přiklonila k názoru, že za určitých okolností může být autoritativní způsob vládnutí lepší než demokratický, a další pětina (21 %) souhlasila s tezí „pro lidi, jako jsem já, je jedno, zda máme demokratický nebo nedemokratický režim“ (pro úplnost dodejme, že pro 54 % respondentů byla demokracie „lepší než jakýkoliv jiný způsob vlády“). Za pozornost jistě také stojí údaj, že osobně by s rozpuštěním parlamentu a zrušením politických stran souhlasila čtvrtina (27 %) respondentů.¹¹

V této souvislosti připomeňme, že Seymour M. Lipset ve své klasické práci *Political Man* [1981] zdůrazňuje významný vliv sociálně třídního postavení voličů (vymezeného vzděláním, příjmem, statusem, mocí, povoláním a jměním) a s nim

spjatých ideologií, politických preferencí a hodnot na volební chování. Vychází přitom z toho, že extremistická a netolerantní hnutí (nejen levicová) nacházejí v moderní společnosti mnohem častěji oporu u lidových vrstev než u vyšších, vzdělanějších a bohatších tříd. Výzkumy totiž prokázaly, že sklon k autoritářským tendencím souvisí s nízkým stupněm vzdělání, nezájmem o politiku (typickým za normálních okolností, v době krize může vést od apatie k extremistickému aktivismu), nedostatkem sociálních kontaktů mimo své primární skupiny apod.

Tyto charakteristiky určité politické inklinace se zároveň opírají o poznatky individuální i sociální psychologie, konkrétně o Adornovo zkoumání autoritářské osobnosti¹² nebo vůbec takového jednání, které nemá zájem na smíru ani kompromisu, ale na tom, vnutit svou vůli a své hodnoty jiným, pouhou existenci odlišných hodnot chápe jako ohrožení sebe samé. Autoritářská osobnost bývá obecně charakterizována sklonem klást důraz na potřebu hierarchizované sociální struktury; trváním na přísném přijímání norem; bojem proti vlastním sklonům, které odsuzuje, a jejich projektováním na jiné a následováním vůdců. Autoritářské osobnosti (stavějící se – více snad instinktivně než racionálně – proti politickému pluralismu a občanským svobodám) se vyskytují častěji, jak bylo předesláno, v nižších sociálních vrstvách. Pro lidi *adornovského ražení* (dovolíme-li si v dané souvislosti parafrázovat okřídlený výrok o komunistech jako „lidech zvláštního ražení“) je zkrátka komplikovaný, neukotvený, obtížně čitelný moderní svět pluralitní demokracie nesnesitelným břemenem. Preferují „spořádaný“ a vskutku „otcovský“ stát před svobodou a (hlavně) existenciálně i existenčně znejišťující zodpovědností za sebe sama.

poznámky

¹ V českém prostředí se tématu důkladně věnoval Vladimír Čermák v 1. svazku práce *Moderní demokracie* (1992, Praha: Academia).

² „Klasickému“ sporu o definici totalitarismu se vymyká směr uvažování, poukazující na genetickou příbuznost totalitarismu a náboženství, na gnostický charakter totalitarismu, resp. na jeho náboženskou inspiraci [Voegelin 1998; Maier 1999].

³ Tento „standardní“ výčet, vycházející z Fridrichova pojetí, byl později rozšířen o centrálně řízenou ekonomiku a ještě později doplněn o expanzionismus a politickou kontrolu soudnictví.

⁴ Někteří kritici pochybovali vůbec o tom, zda jde o natolik výlučný a unikátní soubor znaků, aby opravňoval k odlišení totalitních diktatur od jiných režimů.

⁵ Zejména s faktorem centrálně řízené ekonomiky, neboť např. nacismus by tento rys vyřadil z celé koncepce.

⁶ S podobným pojetím se takřka jíz z opačné strany setkáváme u Dahlovy koncepce „reálné demokracie“ (polyarchie). Také Dahl vymezuje ideální konstrukce krajních forem státu, demokracie a totalitarismu, k nimž se autentické režimy kvalitativně jen blíží.

⁷ Z hlediska svého ideologického zakotvení se fašismus a komunismus mohou jevit jako příbuzné fenomény, které se, každý z odlišných hodnotových pozic, pokoušejí reagovat na realitu moderny naplňované v liberální demokracii. Komunismus i fašismus vzešly

z půdy liberálního systému, který se po válce dostal do těžké krize. Obě ideologie představují radikální výhonek antiliberálního evropského myšlení [srov. např. Nolte 1998].

⁸ Vynikající analýzou tohoto fenoménu je práce Petra Fidelia *Řeč komunistické moci. Triáda*: Praha 1998.

⁹ Z kategorie autoritářských režimů Linz vyděluje sedm základních typů: (a) byrokraticko-vojenské režimy, (b) organický etatismus, (c) postdemokratické mobilizační režimy, (d) mobilizační režimy po získání nezávislosti, (e) rasové „demokracie“, (f) nedokonalý totalitarismus (defektní pretotalitní systém), (g) posttotalitní režimy.

¹⁰ Otázka: „Se kterým z následujících výroků nejvíce souhlasíte?“

¹¹ Otázka: „Pokud by byl parlament rozpuštěn a politické strany zrušeny, Vy byste...“

¹² Adorno [1969] vyslovil hypotézu, že polická přesvědčení jsou výrazem hlubokých vrstev osobnosti. Mezi složkami autoritářství Adorno jmenuje 1) lpění na konvencích, 2) podřízení principu vyšší autority, 3) autoritářskou agresivitu (odsuzování osob, které se neřídí konvencemi), 4) odmítání přílišného rozvoje subjektivní a představitivosti (antiintracepcí), 5) sklon k pověrčivosti a stereotypům, 6) destruktivní duch, 7) pesimismus (víru, že svět je ohrožen katastrofami), 8) přehnaný zájem o sexuální oblast.

Literatura

- Adorno, T., W. et al. 1969. *The Authoritarian Personality*. New York: Norton.
- Arendtová, H. 1951. *The Origins of Totalitarianism*, New York: Harcourt, Brace and Co. (česky: *Původ totalitarismu*. I-III. Praha: Oikoymenh. 1996).
- Aron, R. 1993. *Demokracie a totalitarismus*. Brno: Atlantis.
- Aron, R. 1999. *Dějiny 20. století*. Praha: Academia.
- Balík, S., Kubát M. 2004. *Teorie a praxe totalitních a autoritativních režimů*. Praha: Dokořán.
- Carr, E. H. 1949. *The Soviet Impact on the Western World*. New York: Macmillan.
- Dvořáková, V., Kunc J. 1994. *O přechodech k demokracii*. Praha: SLON.
- Friedrich, C. J., Brzezinsky, Z. 1956. *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press. (2. vydání revidoval C. Friedrich, Cambridge, Mass.: Harvard University Press. 1965).
- Friedrich, C. J. (ed.) 1954. *Totalitarianism*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Hobsbawm, E. 1998. *Věk extrémů. Krátké XX. Století*. Praha: Argo.
- Linz, J. J. 1964. "An Authoritarian regime: Spain." Pp. 291-341 in Allardt, E., Littunen Y. (eds.). *Cleavages, Ideology and Party System. Contribution to Comparative Political Sociology*. Helsinki: The Academic Bookstore.
- Linz, J. J. 1973, Totalitarian and Authoritarian Regimes, in: Greenstein F., I., Polsby, N., W., (eds.). *Handbook of Political Science*, vol. III., Reading, Mass.: Addison - Wesley.
- Linz, J. J. Stepan A. 1978. *The Breakdown of Democratic Regimes: Cisis, Breakdown, and Reequilibration*. Baltimore: The John Hopkins University Press.
- Linz, J. J. 2000. *Totalitarian and Authoritarian Regimes*. Boulder-London: Lynne Rienner Publishers.
- Lipset, S. M. 1981. *Political Man. The Social Bases of Politics*. Baltimore: The John Hopkins University Press.
- Majer, H. 1999. *Politická náboženství*. Brno: CDK.
- Neumann, F. 1957. *The Democratic and the Authoritarian State*. Glancoe: Free Press.
- Nolte, E. 1998. *Fašismus ve své epoše*. Praha: Argo.
- O'Sullivan, A. 1995. *Fašismus*. Brno: CDK.
- Sartori, G. 1993. *Teória demokracie*. Bratislava: Archa.
- Talmon, J. 1952. *The Origins of Totalitarian Democracy*. London: Secker & Wartburg. (česky: *O původu totalitní demokracie. Politická teorie za francouzské revoluce a po ní*. Praha: SLON 1998)
- Voegelin, E. 1998. *History of Political Ideas, vol. V, Religion and the Rise of Modernity*. (James L. Wiser (ed.) The Collected Works of Eric Voegelin, Volume 23. Columbia: University of Missouri Press.

Daniel Kunštát absolvoval obor politologie na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy, kde v r. 2005 dokončil postgraduální studium. Od roku 1998 byl zaměstnán jako analytik v IVVM, nyní je vědecký pracovník Centra pro výzkum veřejného mínění SOÚ AV ČR. V rámci svého odborného zaměření se zabývá parlamentarismem a stranickým systémem první republiky, vztahem médií a politiky, volebním chováním, politickými postoji a hodnotami v kontextu aktuálních otázek českého politického systému. Na Fakultě sociálních věd UK přednáší politickou komunikaci. Lze ho kontaktovat na adrese: daniel.kunstat@soc.cas.cz